

32. Чорний В. Україна і митна справа: Історичний нарис. – К.: Комп'ютерно-видавничий, інформаційний центр "КВІЦ", 2000.
33. ДАХО. – Ф. Р-341.– Оп. 3. – Спр. 19.
34. Гнітько С. Боротьба з контрабандою в Україні у 20-ті роки // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=42157>

Архирейский Д.В. Советское таможенно-тарифное регулирование эпохи "военного коммунизма"

В статье анализируются особенности советского таможенно-тарифного регулирования в контексте развития таможенного дела во время революции и гражданской войны 1917–1921 гг. Рассматривается фактическое отношение советского режима к таможенному делу, таможенно-тарифному регулированию и внешней торговле в целом. Освещаются некоторые особенности функционирования таможенной системы советской Украины.

Ключевые слова: таможенная система, таможенный тариф, таможенно-тарифное регулирование, "военный коммунизм"

Arhireiskiy D.V. Soviet custom-tariff adjusting in the age of "military communism"

In the article the features of the soviet custom-tariff adjusting in the context of development of custom business during revolution and civil war 1917–1921 are analysed. Actual attitude of the soviet mode toward custom business, custom-tariff adjusting and foreign trade on the whole is examined. Some features of functioning of the custom system of soviet Ukraine are elucidated.

Keywords: custom system, custom tariff, custom-tariff adjusting, "military communism"

УДК 94(477)"1921-1923"

О. С. Бикова

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОЛОДУ 1921–1923 РОКІВ: ПОВОЛЖЯ, КРИМ, ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ

У статті вивчається період голоду 1921-1923 років в Криму, у порівнянні з аналогічними подіями в Поволжі і в Південній Україні. Розглядаються причини голоду, особливості його протікання в різних регіонах країни, масштаби допомоги, яку надавали голодуючим радянські і іноземні організації допомоги, втрати від голоду і його наслідків.

Ключові слова: голод, продрозкладка, нова економічна політика, радянська влада, організації допомоги, голодуючі.

Передмова. На початку 1920-х років в Радянській Республіці спалахнув голод. Ним були охоплені частина Російської Федерації (Саратовська, Симбірська, Уральська, Царицинська губернії, територія Середнього та Нижнього Поволжя, Північний Кавказ), Крим, який входив до складу РСФРР, і південні губернії Української СРР.

Спочатку радянське керівництво намагалось приховати інформацію про масовий голод у країні. Це була трагедія, до якої В.І. Ленін і його оточення були не готові. Голод не можна було списати на підривному діяльність ворогів радянської влади, а таким чином, відповідальність за нього потрібно було брати на себе. Тільки коли радянський уряд усвідомив усі масштаби лиха, яке досягло країну, В.І. Ленін звертається за допомогою до міжнародної спільноти. М. Горький 6 липня 1921 року за дорученням уряду РСФРР написав відозву «Ко всем честным людям» – звернення до світової інтелігенції, а також патріарх Тихон – до західної церкви [1]. Про голод у Радянській державі дізнався весь світ, але йшлося тільки про Поволжя. Про становище в інших регіонах країни – в Криму і на Півдні України – в 1921 р. не говорилося нічого.

З цього, власне, все і почалося. Протягом багатьох десятиліть у Радянському Союзі говорилося виключно про голод у Поволжі. Вислів «голодуюче Поволжя» став крилатим і використовувався як характеристика голоду. Про цей голод писали публіцисти, його вивчали історики. Правда, з опублікованих у СРСР книг можна було дізнатися і про те, що посуха у 1921 р. охопила також частину України і Крим. Так, у томі VI «Історії Української РСР», опублікованому в 1977 р. зазначалося: «...У 1921 р. країну спіткало стихійне лихо – велика посуха. Особливо потерпіли від неврожаю Поволжя, Північний Кавказ, південні губернії України і Крим» [2, с.26]. Про те, що Південь України і Крим були охоплені посухою писали і у томі VIII багатотомної історії СРСР (видано 1967 р.) [3, с.57-60]. Але з цих, як і з інших книг, опублікованих в СРСР, читач не міг дізнатися, що Україна і Крим також стали ареалом голоду, від якого вмирили люди. У згаданій вище «Історії України», наприклад, багато говорилося про страждання голодуючих робітників і селян Поволжя, про допомогу їм з боку трудящих України [2, с.26-28]. Зокрема, були наведені дані про 420 тис. осіб з Поволжя і Сибіру, яких «прийняли трудящі України в цей тяжкий час», про 31 млн. пудів хліба, який у 1921-1922 рр. відправили ці «трудящі» до Радянської Росії, про інші форми допомоги Поволжю. А про те, що в цей час жертвами голоду стали

сотні тисяч жителів Південної України і Криму, в цій книзі не було ні слова. Уважний читач міг здогадатися, що і в Україні також не все було гаразд, прочитавши у цьому томі про те, що комісія Нансена і Організації міжнародної робітничої допомоги діяли також у Катеринославській, Одеській та інших південних губерніях України. Що конкретно вони там робили – не говорилося [2, с.28]. Що ж стосується Криму, то про нього взагалі не було ні слова. Це мовчання мало довгу історію і почалося воно в 1921 році.

Метою даної статті є аналіз регіональних особливостей голоду 20-х рр. ХХ ст. у радянській країні. Для цього були порівняні причини голоду в різних регіонах (Поволжя, Крим, Південна Україна), проаналізовані його початок і масштаби; вивчені особливості реакції уряду, дії державних і іноземних організацій допомогою голодуючим; оцінені зусилля, спрямовані на ліквідацію голоду і його наслідків, а також розміри втрат від голоду. У центрі нашої уваги – події в Криму, але інформація про нього буде даватися у порівнянні з відповідними даними по Поволжю і Південній Україні.

Для вирішення поставлених завдань були використані матеріали Державного архіву Автономної Республіки Крим (ДААРК), які дають багатий матеріал про події, що відбувалися в Криму в 1920-х роках. Також були розглянуті публікації істориків України і Росії, які вивчали причини голоду 1921-1923 років, різні аспекти самого голоду, та події, які його супроводжували (Брошеван В.М. [4; 5], Березовчук І.Д. [6], Ішин А.В. [7], Кульчицький С.В. [8-10], Мовчан О.М. [11], Хенкін Є.М. [12], Зарубін А.Г., Зарубін В.Г. [13; 14], Белокопитов В.І. [15], Генкіна Е.Б. [16], Поляков Ю.А. [17], Бугай І.Ф. [18] і ін.). Цікавий матеріал знайдено нами у збірнику матеріалів української преси в Канаді, підготовленого під редакцією Романа Сербина і виданого 1992 р., який висвітлює дані події з погляду міжнародної спільноти [19].

Назрівання голоду у 1920 р. Політична ситуація на Поволжі істотно відрізнялася від становища в Південній Україні і Криму. Поволжя вже до кінця літа 1919 р. було очищене від білогвардійців і в 1920 р. більшовики тут відчували себе досить впевнено. Південна Україна і Крим до пізньої осені 1920 р. залишалися театром воєнних дій. Радянська влада остаточно утвердилася тут в листопаді 1920 р. після розгрому Врангеля. На той час і Поволжя, і Крим, і (в дещо меншій мірі) Південна Україна відчували гостру нестачу продовольства; значна частина населення опинилися на грані голоду. Та в 1920 р. радянський уряд не хотів визнавати початок голоду. Необхідність надавати допомогу голодуючим відволікала б більшовиків від основного на той час завдання – боротьби за зміцнення своєї влади, забезпечення продовольством армії, партійного і радянського апарату, робітників.

Ситуація з продовольством була складною всюди. Нова більшовицька влада намагалася якомога скоріше поставити продовольчу справу під одноосібний контроль держави. Взяти хліб можна було тільки у селян і тільки силою. Тому політика «воєнного комунізму» з її основною складовою – продрозкладкою – з погляду більшовиків була цілком виправдана. Продрозкладка була введена на всій території, де була встановлена радянська влада. Вона давала можливість безкарно забирати у селян все зерно, навіть те, яке залишалось для їжі, засіву полів, для прокорму скота. Розміри продрозкладки постійно збільшувались, викачуючи із селянських господарств всі «залишки».

Крім продрозкладки, на економічний стан Радянської країни дуже негативно вплинули події попереднього періоду – Громадянська війна, революція, інтервенція.

Так, впродовж Громадянської війни в Криму влада постійно змінювалась. Крим неодноразово переходив у руки то білої, то червоної армії. Свій внесок у загальний занепад внесла і іноземна інтервенція. Білогвардійцями і інтервентами за кордон в великій кількості вивозилось зерно, гроші, коштовності, обладнання провідних промислових підприємств Криму. На момент краху врангелівського режиму крупна промисловість півострова практично припинила своє існування. Загальний розлад безпосередньо торкнувся і сільського господарства. Це насамперед виявилось у скороченні посівних площ (13% відносно 1913 року), а також падінні врожайності найважливіших культур [20, с.5].

1920 рік для Криму за всіма показниками став роком нестачі. Хлібу і зерно-фуража було зібрано всього 7500 тис. пудів, чого було вкрай недостатньо для всього кримського населення [21, арк.7]. Вже в кінці 1920 року Крим опинився на межі голоду.

Така ж ситуація склалась і в Поволжі. Громадянська війна (хоча вона і не була в цьому регіоні такою активною як у Криму і на Півдні України) призвела до скорочення посівних площ, відчувалась нестача інвентарю і посівного матеріалу, припинили роботу заводи. Восени 1920 року ослаблені селянські господарства стали на межу голоду. У деяких районах вже до кінця 1920 року починається справжній голод. Селяни змушені були покидати свої домівки в пошуках їжі. Тисячами вони залишали голодні губернії і роз'їзжались по країні (дехто з них у той період опинився за кордоном, як, наприклад, поволзькі німці) [22].

Південна Україна знаходилась також у надзвичайно тяжкому становищі. Економіка краю була зруйнована. Продовольча розкладка охопила Південь України так само, як і інші регіони. Але навіть, незважаючи на це, загрози голоду в Україні в 1920 році ще не відчувалось, адже впродовж 1918-1920 рр. тут збирали хороші врожаї, які дали можливість не тільки забезпечити хлібом місцеве населення, але і вивозити його до Росії.

Таким чином, першими регіонами, де проявились ознаки голоду в кінці 1920 року були Поволжя і Крим.

1921 рік: початок голоду. Тільки в 1921 році, коли голод став масовим і уряд В.І. Леніна усвідомив його масштаби, починається організована допомога голодуючим Поволжя. Тому й офіційним початком голоду вважається 1921 рік.

Весною 1921 року в Центр починають надходити повідомлення про початок масового голоду в Поволжі. У них говорилось про повну відсутність хліба в регіоні. За офіційними даними голод охопив 35 губерній з населенням 90 мільйонів осіб, з яких голодували близько 40 мільйонів (тобто 44% населення) [23]. Населення величезної території вмить опинилось без хліба. Селяни вимушені були кидати свої домівки й тікати з голодного регіону, рятуючи себе і своїх дітей.

Схожим було становище і в Криму. Вже в березні 1921 року начальник відділу заготовок повідомляв у Комісію Опродком Криму про надзвичайно недостатню кількість заготовлених по Криму продуктів. Літом 1921 року до Кримського ЦВК починають надходити телеграми з повідомленнями про голод і з проханнями про допомогу. У червні-серпні надходять телеграми з Керчі, Карасубазару, Севастополя, Феодосії, які докладають, що в містах абсолютно немає хліба, становище з продовольством дуже тяжке: телеграма з Керчі 25 липня 1921 року: «Город без хлеба второй день. Просьба дать наряд на Кубань» [24, арк.178]; телефонограма з Севастополя 4 серпня «Четвертый день город без хлеба. Нарядов на хлеб на август нет» [24, арк.264]; телеграма з Карасубазару 8 липня: «Нет ни одного фунта муки. 8 тыс. едоков остались без хлеба. Госконтора имеет около 2300 пудов пшеницы и около 100 пудов муки, но без наряда не отпускает» [24, арк.275]; телеграми з Феодосії 29 червня, 8 липня, 27 липня: «40,5% голодающих. Наблюдаются случаи смерти. Необходимы наряды на хлеб или разрешение частной продажи дров и древесного угля в минимальных размерах» [24, арк.301].

Крім насування страшного голоду, початок 1920-х років став для Криму часом жахливого терору, апогей якого прийшовся на зиму 1920-1921 рр. Жертви «червоного терору» обчислювалися десятками тисяч. За різними даним загинуло від 20 до 150 тис. чоловік [7, с.112-113]. Саме терор привів до того, що залякане населення в період голоду навіть не намагалось скористатися тими джерелами їжі, які були доступними. Одним з найгоłodніших районів в Криму був визнаний Південний берег, і це незважаючи на можливість ловити рибу, якої біля берегу було достатньо. Розподіл всього рибного улову по Кримському узбережжю відбувався винятково через Опродком Криму [25, арк.36]. Всі знаряддя лову оголошувалися надбанням Республіки. Лов риби міг проводитися лише членами спілок з відповідними посвідченнями [26, арк.165]. Люди, залякані терором, не маючи таких посвідчень, навіть перед загрозою голодної смерті не намагалися порушувати заборони, щоб дістати їжу.

Початковий період голоду в Криму можна умовно розділити на дві стадії. Спочатку він торкнувся найбільш пасивної частини населення – татарської бідноти, яка звикла стійко і покірливо переносити страждання. Татари помирили в своїх селах, часто навіть не виходячи з дому [27, арк.258]. Ця стадія відмічалася прихованістю свого перебування, випадковими і плутаними чутками про голод. На другій стадії голод охопив населення приміської сільської місцевості і міську бідноту, які в короткий проміжок часу заявили про своє лихо [28, арк. 326]. Архівні документи показують, що більше всього в початковий період голоду постраждали незаможні господарства, які не мали худоби, а в гірській частині Криму – головним чином татарські господарства, що займалися розведенням інтенсивних культур [29, арк.9].

З літа 1921 року починається голод і в Південній Україні. Але Радянський уряд всіма силами намагався замовчати те, що голод охопив Південь України і Крим. Це був продуманий стратегічний хід – з України продовжували вивозити хліб у Росію і навіть експортувати за кордон. Перед голодною Україною ставилось завдання – допомогти голодуючому Поволжю.

Першими про трагедію голоду в Південній Україні починають писати закордонні газети. 20 липня 1921 року канадська газета «Український голос» пише про початок голоду в Україні: «...Україні, в найбагатшій і найурожайнішій краю колишньої Росії, грозить нужда і голод» [19, с.61]. Населення неврожайних областей Півдня України становило близько 9 мільйонів осіб. За різними оцінками голодувало 5-7 мільйонів (у різних губерніях від 40 до 90% населення).

У всіх регіонах, охоплених голодом, незважаючи на дуже широку географію, голод починається практично одночасно. Схожими були і причини голоду. Ні один із авторитетних істориків ні радянського періоду, ні сучасності, не заперечує, що однією з основних причин була посуха. І Поволжя, і Крим, і Південь України страждали від неї з осені 1920 року до літа 1921 року (в цей період випало лише $\frac{3}{4}$ звичайної норми опадів). 4 травня 1921 року була видана Постанова Ради Праці і Оборони, в якій говорилось, що, оскільки весна на всій території республіки посушлива, то, за всіма ознаками, найближчими роками посуха триватиме. Боротьба з посухою визнавалася справою першорядної ваги [30]. С.В. Кульчицький у статті «Між двома війнами» відзначає, що сільське господарство, зруйноване громадянською війною, не мало жодних резервів, аби протистояти посусі 1921 року, що охопила Поволжя, Південь України і Крим [8, с.4]. Посуха в Поволжі знищила більшу частину врожаю, і, таким

чином, дійсно спровокувала початок голоду. Що стосується Криму, тут посушливі і дощові роки чергувалися дуже нерівномірно, з десяти років у середньому тільки 2-3 були цілком задовільними за кількістю опадів, а відповідно, достатньо урожайними. Решта років коливалася між повним неврожаєм і урожаєм нижче середнього. Урожай дощових років цілком покривав недоліки неврожайних. Та оскільки урожай був непостійним, то, щоб витримувати тиск кількох підряд неврожайних років, кримське господарство повинне було мати достатню кількість продуктів харчування, насінних і кормових запасів, щоб прогодувати людей, худобу, засіяти поля і протриматися до нового урожайного року, який заповнив би весь попередній недорід, давши необхідні запаси на майбутні неврожайні роки. Подібне становище існувало і в південноукраїнських губерніях. Таким чином, у Криму і в Південній Україні тільки посуха не могла викликати такий масштабний голод.

Перехід до непу і продовження продрозкладки. Об'єктивно можна говорити про те, що не менш значущою (а може й більш) причиною поширення голоду в 1921 році була політика «воєнного комунізму», пов'язана з фактичним грабуванням населення у рамках примусового введення продрозкладки. У селян забирали не тільки залишки зерна, а і необхідний мінімум, що приводило до повного розорення сільського господарства. У 1921 році радянський уряд усвідомив, що продрозкладка, як спосіб заготовки продовольства не спрацьовувала. Селяни, не зацікавлені в своїй праці, скорочували площі засіву і відповідали озброєним опором на збір продрозкладки. X з'їзд РКП(б) на початку березня 1921 р. прийняв рішення про перехід до нової економічної політики, а 15 березня 1921 року Президія ВЦВК видала постанову про заміну розверстування як способу державних заготовок продовольства, сировини і фуражу, натуральним податком. Новий податок повинен був дати селянам можливість використовувати надлишки, які залишилися після сплати податку, для обміну на інші необхідні продукти і товари, а також для інших цілей на свій розсуд, що повинне було зацікавити селянина в продуктивнішій праці. Коли в липні 1921 року урядом В.І. Леніна був визнаний голод у Поволжі, продовольчий податок тут одразу ж повністю відмінили.

Постанова X з'їзду РКП(б) про заміну продрозкладки натуральним податком була обговорена на засіданні обласного комітету РКП і Кримревкому. Було постановлено: «З огляду на тяжке продовольче становище Криму реалізувати повністю об'явлене Кримпродкомом розверстування і тільки з появою нового врожаю приступити до введення натурального податку» [31, арк.56]. Тобто, на відміну від Поволжя, де продподаток повністю відмінили, у Криму, незважаючи на голодне становище, до осені 1921 року продовжували збирати продрозкладку (навіть не продподаток).

В Україні Пленум ЦК КП(б)У під головуванням В. Молотова також обговорив перехід до непу, але як і в Криму, у результаті була прийнята постанова про недоцільність для України (у т.ч. і для охоплених неврожаєм і голодом південних губерній) заміни продрозкладки продподатком [32, с.70-71]. 29 березня 1921 року Раднарком УРСР видав декрет про розмір і норми продподатку, який вводився з урожаю 1921 року. Таким чином, практично до осені 1921 року продрозкладка в Україні залишалась у силі, незважаючи на те, що селянам південних українських губерній зерна не вистачало на найнеобхідніше [8, с.4]. У записці В.І. Леніна з проектом постанови політбюро ЦК РКП(б) про продовольчу роботу в Україні від 9 листопада 1921 р. зазначалося: «...Політбюро зазначає ЦК КПУ, що повний збір продовольства на Україні, тобто 100%, має для РСФРР цілковито корінне значення» [33, с.241].

Також, невиконання продовольчих поставок українськими селянами каралося штрафом в 1/5–1/10 розміру податку, відправкою на примусові роботи на один місяць або позбавленням свободи з конфіскацією майна [11, с.32]. Для того, щоб зламати опір селян для збору продподатку використовували спеціальні частини Червоної армії. З цього приводу «Канадійський українець» у статті «Криваві жнива на Україні» пише: «Хлібна кампанія вимагає на Україні багато жертв. Більшовики сконцентрували на Україні 20 дивізій кавалерії і наміряють примусити силою українських селян до видання збіжжя. В сій цілі змобілізоване весь рухомий склад залізниць і скріплено варту на залізничних лініях» [19, с.86]. Вітчизняні джерела підтверджують цю інформацію.

За рахунок голодної України радянський уряд намагався реалізувати свої зовнішні зобов'язання. А одним з них була торгівля хлібом. З 1918 по 1921 рр. «за три роки більшовики офіційно вивезли з України більш як 40000000 пудів хліба і неофіційно стільки ж» – писав у Канаді 3 серпня 1921 р. «Український голос» [19, с.66]. Навіть після того, як у самій Україні почався голод, вивіз зерна за кордон не припинився. 4 лютого 1922 р. «Українські робочі вісті» писали, що В. Ауссем, уповноважений українського радянського уряду в торгових справах з Німеччиною, запевняв, що в Україні цілковитий спокій. Цього року збір продподатку збільшився з 37 до 52 млн. пудів, а також наголошувалося, що Україна може дати Німеччині залізо, магній, фосфор і хлібні продукти [19, с.171]. У вересні 1922 р. «Канадійський фермер» повідомляв про те, що «перший транспорт хліба буде відправлений в місяці вересні до Німеччини» [19, с.586]. Тобто експорт зерна тривав і після початку голоду в Україні.

Оцінюючи причини, які викликали голод 1921-1923 років, є підстави для висновку, що основною з них все ж була політика більшовицького уряду і в Поволжі, і в Криму, і в Південній Україні. Посуха могла б викликати істотну нестачу продовольства, але ж не привести до такої жадливої трагедії голоду.

Інформаційна блокада України і Криму. До липня 1921 року, незважаючи на масове розповсюдження голоду, радянський уряд не визнавав цю трагедію. У травні-червні 1921 року були зроблені перші закупівлі продовольства за кордоном. Але це ніяк не допомогло голодуючим селянам. У перерозподілі продовольства першочергове місце віддавалось Москві і промисловим районам. Про голод серед селян не говорилось нічого, навпаки, підкреслювалось, що в селі достатньо продовольства. Тільки 26 червня 1921 року в газеті «Правда» вперше було визнане тяжке становище, що склалось у країні. Після цього про голод (в Поволжі!) починає писати центральна і місцева преса [22]. Коли радянський уряд усвідомив всі масштаби голоду, починається організація допомоги голодуючим.

У липні 1921 року урядом В.І. Леніна – «були прийняті заходи для надання допомоги голодуючому населенню». 19 липня 1921 року була створена Центральна комісія допомоги голодуючим на чолі з М.І. Калініним. Комісія керувала всією роботою з мобілізації продовольчих і матеріальних ресурсів, організації харчування дорослих і дітей, доставці продовольства і насіння, евакуації населення, контролювала проведення посівних кампаній у неврожайних районах і т.д. Комісія займалась також збором і розподілом всіх матеріальних засобів і спрямовувала резерви туди, де виникало особливо тяжке становище [34, с.92]. Одразу ж після визнання голоду в Поволжі урядом були видані постанови про переселення людей з голодуючих губерній, а також було прийняте рішення про звільнення селян від продовольчого податку. Крім того була дозволена діяльність недержавних організацій, які займалися допомогою голодуючим: організували закупівлю продовольства за кордоном, збирали кошти для голодуючих, розподіляли серед них продовольство [22].

17 серпня 1921 року була створена Всеукраїнська Комісія допомоги голодуючим на чолі з Г.І. Петровським. Комісія повинна була вести збір продовольства й інших допоміжних засобів на території України для голодуючого Поволжя. Про допомогу ж українським селянам Півдня не було ні слова. У Криму до кінця 1921 року факт голоду також не визнавався. 9 вересня 1921 року вийшла Постанова Кримського Революційного Комітету про Кримський комітет допомоги голодуючим, який теж діяв задля допомоги голодуючому Поволжю – «Всі живі сили РСФРР разом встали на боротьбу з стихійним лихом, яке охопило декілька Поволзьких губерній...» [35, арк.16].

З метою залучення ширших засобів для надання допомоги голодуючим Поволжя, по всьому південному сходу з 15 вересня по 15 жовтня 1921 року був проведений Всеросійський тиждень допомоги голодуючим. Заходи були розписані по дням і включали в себе випуск газет, проведення спектаклів, концертів, видовищ, організацію зборів і мітингів на підприємствах, в установах, в червоноармійських частинах, встановлення понаднормових годин роботи на користь голодуючих, масовий збір пожертвувань і т.п. Вся зібрана допомога повністю призначалася для Поволжя. 6 жовтня був одержаний Циркуляр з Москви по радіовісникові, який наказував Комісії допомоги голодуючим проводити суботники на користь голодуючих, які мали бути пов'язані із справою безпосередньої допомоги голодуючим. Особливу увагу необхідно було приділити обладнанню і ремонту дитячих будинків і їдалень, забезпеченню їх всім необхідним і підготовці їх до прийому і розміщення дітей з голодних місцевостей. Важливо також було прискорити переселення голодуючих, особливо дітей, і поліпшити їх побут шляхом доставки продовольства, матеріалів і всіляких інших вантажів, що відправлялися у голодні місця, активізувати обмолот хліба і виконання продподатку, що йде для постачання голодних, пошив одягу і взуття, збір речей для голодуючих. Звіти здавалися у Центральну Комісію допомоги голодуючим при Всеросійському ЦВК [35, арк.38]. 4 листопада 1921 року в листі «Про регулярну допомогу голодуючим» ЦК РКП(б) закликав партійні організації знаходити регулярну допомогу постраждалим і з цією метою проводити щомісячні відрахування з таким розрахунком, щоб 10 забезпечених осіб могли утримувати одного голодуючого [11, с.34]. З серпня по грудень 1921 року з України до Росії було вивезено 16,7 млн. пудів зерна [36, с.149,155]. Для збільшення допомоги голодуючій Росії до України був відправлений агітаційно-інструкторський поїзд ЦК РКП(б) «Жовтнева революція» на чолі з головою ВЦВК і ЦК Допомогу М.І. Калініним. Як писали канадські «Українські робочі вісті», Калінін приїхав до України з метою «об'їхати Україну і зацікавити українське селянство і робочих в братській допомозі голодуючому населенню Росії і України» [19, с.215]. 8 лютого 1922 р. до нього приєднався голова Всеукраїнського ЦВК Г.І. Петровський. Не дивлячись на відвідування двох голодних губерній, радянські органи практично проігнорували голод в Україні.

Таким чином, всіма можливими засобами радянський уряд допомагав голодуючому Поволжю, зовсім не беручи до уваги, що таке ж тяжке, а іноді навіть тяжче становище було і в Криму, і в Південній Україні.

Але постійно ігнорувати голод у цих регіонах радянське керівництво не могло. Тим більш, що кримський і український уряд починають все голосніше говорити про своє горе.

На відміну від Поволжя, визнанню Криму голодуючим передували цілий ряд доповідей, узгоджень, перемовин і неодноразові поїздки відповідальних працівників у Москву (починаючи з серпня 1921 року). В умовах різкого загострення продовольчого становища, Кримський обком партії 1 листопада 1921 року розглянув питання «Про оголошення Криму голодуючим». Через 20 днів члени обкому

заслуховували наркома продовольства республіки Бортнікова з питання «Про голод в Криму». Причиною голоду в доповіді був названий неврожай зернових в 1921 році з-за посухи. 28 листопада 1921 року обком партії ухвалив рішення доручити «Президії Раднаркому Кримської РСР організувати комісію допомоги голодуючим (Допомгол) [5, с.16-17].

На першому засіданні Кримський ЦК Допомгол 1 грудня 1921 року постановив головним і невідкладним завданням – добитися від ЦК Допомгола ВЦВК визнання Криму голодуючим [37, арк. 320]. Уповноваженим ЦК Допомголу Криму до Москви був направлений К.Є. Сорін. До моменту його від'їзду Крим не тільки не був визнаний голодуючим, але і не всі його повіти були оголошені неврожайними. Крім цього, в Президії ЦК Допомголу ВЦВК вже була постанова Політбюро ЦК РКП(б) про припинення прийому всіх заяв про визнання окремих територій голодуючими. Переведення тієї або іншої губернії у розряд голодуючих проводилось лише в разі повної неможливості збору податку. На початку проголошували, що губернія перебуває у тяжкому продовольчому становищі; при цьому продподаток продовжував стягуватися у колишньому обсязі, але йшов він на задоволення внутрішніх потреб губернії. Тільки якщо становище ще більш погіршувалося, губернія проголошувалася голодуючою і тоді продподаток скасовувався, а губернію «прив'язували» до благополучніших районів [38, с.12]. К.Є. Сорін зіткнувся з цілим рядом перешкод з боку Держплану, ЦСУ, Наркомпроду, Наркомзему, кожен з яких мав вельми суперечні відомості про становище у Криму [39, арк.70]. Таким чином, протягом грудня 1921 р. Москва відмовлялася визнавати голод у Криму.

Лише на початку січня 1922 року Крим постановою Пленуму ЦК Допомголу ВЦВК все ж був визнаний голодуючим [37, арк.320]. Вслід за цим уповноваженим ЦК Допомгола Криму було порушено клопотання про прикріплення до голодуючого Криму благополучніших за урожаєм регіонів: Грузії, Азербайджану, частини України, Московської губернії, яке також було задоволене.

До утворення наприкінці 1922 р. Радянського Союзу Україна, на відміну від Криму, який був частиною РСФРР, була формально (юридично) самостійною державою і мала б не залежати від Москви. На ділі ж всі рішення, які приймала РКП(б) автоматично ставали і рішеннями КП(б) України і Раднаркому УСРР. Тому партійно-радянські верхи України по відношенню до свого населення послідовно проводили таку політику, яка диктувалася з Москви. Так, керівництво України без дискусій погодилося організувати в першу чергу допомогу голодуючим Поволжя за рахунок українських, вмираючих від голоду селян.

В цих умовах в Україні неврожайні області довгий час навіть не визнавалися голодними. Після появи «голодних» смертей у жовтні 1921 року на Півдні України продподаток скасований так і не був (як це було зроблено в Росії). Лише наприкінці 1921 р., коли почалося масове вимирання населення, керівники України «посміливішали». Д.З. Мануїльський так охарактеризував позицію уряду Росії: «На жаль наші російські товариші до цього часу впевнені, що Україна представляє собою ту країну, де все дихає багатством, де не може бути голоду» [11, с.45]. На VI конференції КП України у грудні 1921 року розглядалося питання «Голод і посівна кампанія». М. Скрипник у своєму виступі заявив: «Хіба не було очевидним, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання. Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не осмілювались сказати, що у нас, в нашій благодатній Україні – голод» [40, с.350]. Але керівники України не посміли сказати правду: інформаційна блокада була необхідна, щоб було зручніше викачувати хліб з України для Поволжя, для постачання промислових центрів і для експорту.

Тільки у грудні 1921 року було зменшено завдання з вивозу хліба з України до Росії з 57 до 27 млн. пудів, що дало можливість знизити продподаток у неврожайних губерніях і замінити його грошима. У 1922 році Українському комітету допомоги голодуючим було дозволено частину своїх ресурсів витратити на українське населення. З березня 1922 року до відкриття громадських їдалень починає притягуватися Український Червоний хрест. У травні 1922 року голова ВУЦВК Г.І. Петровський звернувся до Всеросійської ЦВК з проханням припинити вивіз продовольства з УСРР і до літа його прохання було задоволене [38, с.15-16].

Епідемії. Голод був не єдиною проблемою, з якою зіткнулось населення. Він супроводжувався епідеміями черевного тифу, віспи, дифтериту, скарлатини, грипу, малярії, холери. Епідемічні хвороби стали характерним явищем для всіх голодуючих губерній. Боротьба з ними ускладнювалась тим, що постійно відчувалась нестача медикаментів, лікарень, кваліфікованого медичного персоналу, який також страждав від голоду і був зовсім знесилений. Крім того всі хвороби протікали в найважчих формах, оскільки організм людей був виснажений голодом.

Однією з найстрашніших супутниць голоду була холера. У 1922 році, почавшись у Поволжі вона охоплює всю територію України, а потім і Крим. Найперше, холера розповсюджується у Південній Україні, приходячи сюди через чорноморські порти (часто її привозили з собою біженці з Росії). Більш за все страждали великі міста: Одеса, Харків, Полтава; потім недуга поширювалась на найближчі села. Епідемію холери були охоплені одеська, катеринославська, харківська, миколаївська запорізька губернії. До 7 червня 1922 року було зафіксовано 274 місцевості, у яких налічувалося 7 тис. випадків холери (у порівнянні з 1921 роком, який налічував 400 випадків) [19, с.474]. До 8 серпня 1922 року їх

кількість виросла до 21221 випадку [19, с.599]. Для запобігання холерній епідемії організовувалися приймальні пункти для протихолерних щеплень, також було організовано 5 рухомих загонів для цих же цілей в установах, на фабриках, у місцях скупчення дітей.

Не менш постраждалим регіоном, відносно холерних захворювань був Крим. Цьому сприяло те положення у якому він знаходився на початку голоду. Загальний санітарний стан міст Криму за час імперіалістичної і громадянської воєн значно погіршав. Міста стають у край забрудненими внаслідок ущільнення населення із-за припливу військових частин і біженців з Центру Росії, які часто везли з собою хвороби. У Крим холера була завезена з Кубанського берега і з Одеси. Найбільше постраждалими були міста, розташовані на лінії залізниць і на вузлових станціях, – Сімферополь, Джанкой, Феодосія; менше всього – села, віддалені від міст. Негативно на санітарному стані міст Криму позначилося також те, що 1917-1921 роки були виключно посушливими з мізерною кількістю опадів, що також сприяло розповсюдженню хвороб.

Для боротьби з епідеміями проводилися загальні санітарно-профілактичні заходи. Посилювався нагляд за джерелами водопостачання, місцями виготовлення їжі, скупчення великої кількості людей, приміщеннями громадського користування. Для боротьби з епідеміями і заразними хворобами були видані декрети про обов'язкове щеплення проти віспи, холери, про надання відомостей про гострозаразні захворювання (всього по Криму протихолерні щеплення отримали 94562 людини). Хворі ізолювалися в епідемічні лікарні і бараки. Такі бараки були відкриті у Сімферополі – на 150 осіб; у Керчі – на 150; у Феодосії – на 40; у Севастополі – на 25; у Євпаторії – на 60; у Джанкої – на 20; у Ялті – на 20; у Алушті і Сарабузі – по 10 осіб. Проводяться санітарні огляди: по Сімферополю – 20476; по Севастополю – 3644; по Керчі – 1164; по Ялті – 500; по Джанкою – 431 [41]. Організацією медичної допомоги голодуючим і біженцям займався Народний Комісаріат охорони здоров'я на чолі з Н.А. Семашко. До 1 вересня 1922 року через кримські лікарні пройшли 21050 офіційно зареєстрованих хворих (з них померли 22,4%). Найбільша увага приділялась захисту дитячого населення. Було виділено 30% всіх ліжок у лікарнях неврожайних районів для лікування голодуючих дітей, а також розгортається робота санітарно-епідемічних і банно-пральних потягів [12, с.49]. Практично було дуже складно підтримувати організацію медико-санітарної допомоги із-за вкрай тяжкого матеріального стану, а також повного голодного виснаження людей.

Переселення людей. Характерними для періоду голоду були переселення людей, які намагалися врятуватися від голоду. Для Поволжя вони були організованими (радянський уряд видав ряд декретів про переселення селян із постраждалих районів). Їхали в різні – «голодні» і «неголодні» губернії. Наводимо окремі дані станом на лютий 1922 р.: «В Чернігівську губернію прибуло 45000, Київську 20000, Волинську 10000, Подільську 10000, Харківську 15000, Полтавську 13000, Кременчуцьку – 9000, Одеську – 3 000, разом 130000 осіб» [19, с.196]. Як бачимо, переселялися й у ті регіони України, де лютував голод. Всього ж, як зазначалося вище, за час голоду в Поволжі в Україну переселилося 420 тис. осіб (зокрема були переселені 80 тис. дітей з Поволжя до України [34, с.92]). Невідомо, чи входить в це число й неорганізоване, стихійне переселення, коли люди бігли з голодних губерній до більш заможних.

До Криму також постійно йшли телеграми з зазначенням необхідності прийняття біженців з Поволжя (в тому числі дітей). Влада змушена була приймати переселенців, що ще більше загострювало продовольче становище.

У жаху перед голодною смертю, яка насувалася, вже взимку 1920-1921 років частина робітників, службовців й іншого міського населення, а також частина селян виїхали з Криму на північ – в Україну і до Росії. Багато селян намагалися врятуватися в Криму – перебиралися ближче до міст, де можна було знайти хоча б якусь їжу. Селяни залишали своїх дітей біля лікарень і державних установ, рятуючи їх таким чином від голодної смерті і сподіваючись забрати їх, коли голод відступить, а насправді тільки збільшували кількість бездоглядних дітей. Переселення голодуючих з Криму не було організоване владою, але і офіційної заборони на виїзд не було. З січня по травень 1922 року з Криму виїхали 6353 людини. Також передбачалось вивезти з Криму до Туреччини 5-10 тис. дітей (чи було це зроблено точних даних нема) [14].

На відміну від Поволжя і Криму, українським селянам не дозволялося виїжджати з голодних місцевостей. На кордонах з голодними губерніями виставлялися військові підрозділи, які перешкоджали бажаним виїхати, а також конфіскували продовольство у тих, хто намагався переправити його на південь.

Голод як зброя боротьби з повстанством. Сучасні історики вважають, що голод 1921-1923 років був використаний більшовиками для припинення виступів проти радянської влади. Не можна казати про якийсь загальнодержавний повстанський рух, але в умовах складної економічної ситуації у державі цей рух виступав як захисник інтересів селян і знаходив серед них широку підтримку. Це робило повстанців практично невловимими для радянських військових формувань, і давало можливість поповнювати і розширювати свої ряди.

Напередодні голоду повстанський рух був характерним явищем для всієї радянської країни. З початку 1920 року справжня селянська війна розгорнулася у Поволжі. Воєнне становище було введено в 36 губерніях. Основною причиною повстань було незадоволення селян політикою радянської влади, а більш за все продрозкладкою, яка забиравала весь хліб. У лютому-березні 1920 року в Поволжі і Уфимській губернії почалось так зване «вилочне повстання». У липні 1920 року селянське повстання під назвою «сапожковщина» (на честь свого ватажка командира Червоної Армії Сапожкова) охопило Самарську, Саратовську, Царицинську й інші губернії. У серпні 1920 року почалось повстання селян Тамбовської губернії під назвою «антоновщина» [23]. Всі поволзькі повстання були схожими між собою. Селяни вимагали більшої свободи для своєї господарської діяльності, свободи торгівлі, намагались вибороти для себе можливість самостійно розпоряджатися виробленою продукцією. Не можна казати, що у Поволжі влада використовувала голод як спосіб боротьби з повстанцями, але саме з початком голоду повстання швидко припинилися. Опухла від голоду людина впадає в апатію і не здатна до опору: Ричард Пайпс у книзі «Русская революция» писав: «Цей вид політичної апатії приводить людину до покори, якої не добитися поліцейськими заходами... Голод зламав дух нації, зробив її нездатною до опору» [42, с.413-414].

Для кримського керівництва на початку 1920-х років важливою проблемою було те, що на півострові осіла велика кількість колишніх поміщиків, царських чиновників, білих офіцерів. У районах Сімферополя, Ялти, Алушти, Бахчисараю діяли загони, очолювані офіцерами-врангелівцями. У деяких з них налічувалося більше 450 чоловік. На кінець 1920 року в Криму діяли близько 200 груп різного характеру і спрямованості загальною кількістю близько 10 тис. осіб. Особливо напруженою була ситуація у Сімферопольському, Севастопольському, Бахчисарайському, Ялтинському і Карасубазарському повітах. озброєні угруповання окрім ускладнення внутрішньополітичної ситуації у Криму серйозно затримували відновлення кримської економіки. На 2-ій сесії Кримського ЦВК 2-4 березня 1922 року наголошувалося: «Завдяки деяким помилкам і деяким відхиленням від правильного політичного курсу в розвитку національних і земельних питань бандитизм у Криму носив примусово політичний характер» [4, с.6]. У своїй доповіді на зборох активу Московської організації РКП(б) В.І. Ленін заявляв: «...зараз у Криму 300 тис. буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпionства, всілякої допомоги капіталістам. Але ми їх не боїмось. Ми говоримо, що візьмемо їх, розподілимо, підкоримо, перетравимо» [20, с.6]. Голод влада теж намагалась використати як дієвий спосіб боротьби з антирадянськими виступами.

Для цих же цілей голод був «потрібен» і на Півдні України. Тут панували «цілковите безвладдя і анархія», орудували бандити, озброєні селяни, махновці, петлюрівці. Край перетворився на попелище після пожежі. Телеграфні стовпи знищені, мости підірвані, залізничні станції розбиті і повністю непридатні, полотна залізниць розібрані [13, с.215]. З кінця 1920 року боротьба з «бандитизмом» стала одним з головних завдань радянської влади в Україні. Була створена Військова рада на чолі з М.В. Фрунзе. 29 січня 1921 р. було прийнято Постанову РНК УРСР «Про заходи щодо боротьби з бандитизмом». У ній основна увага приділялася необхідності роззброєння кулаків і приведення їх до відповідальності за допомогу ворогам радянської влади [43, с.109].

У ситуації, що склалась, голод для влади був дуже доречним. Він, краще ніж військові частини, припинив селянський опір і в Україні, і в Криму. Збагнувши, як швидко падає політична активність селян в умовах повної відсутності продовольства, уряд вирішив скористатися ситуацією. «В умовах голоду, – пише С. Кульчицький, – політична активність селянства зменшилася практично до нуля... Голод виявився фактором, який активніше, ніж каральні експедиції, втихомирив повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з «куркульським» бандитизмом» [9, с.111-112]. Не випадково, саме Запорізька губернія – основний ареал махновців була найбільше охоплена голодом: тут голодували до 90% населення. Центральна влада і не поспішала організувати допомогу голодуючим у Криму і в Південній Україні (на відміну від Поволжя), що зробило голод дієвим знаряддям у боротьбі з повстаннями на цих територіях [36, с.149-155].

Допомога голодуючим. Після того, як голод зіграв свою роль у боротьбі з антирадянськими повстаннями влада починає надавати голодуючим допомогу. Оскільки в розореній державі власних засобів було вкрай недостатньо, уряд звертається за продовольчою допомогою до західних держав. На заклик про допомогу голодуючому Поволжю відгукнулися наступні міжнародні організації: Міжнародна федерація праці, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Комітет д-ра Нансена, АРА (American Relief Administration) [19, с.24]. 23 липня 1921 року однією із перших виказала готовність допомагати голодуючому Поволжю Американська адміністрація допомоги (АРА). Була створена спеціальна комісія, яка на засіданні 19 жовтня затвердила компромісні умови роботи АРА у Радянській Росії: за всією діяльністю АРА був встановлений суворий контроль [43, с.98-99]. Радянський уряд з недовірою ставився до всіх іноземних організацій, що надавали допомогу голодуючим, тому вся їх діяльність жорстко контролювалась. Всі вони, перш ніж почати надавати голодуючим допомогу, повинні були підписати з радянською владою певні договори.

Найбільша допомога йшла від АРА, вона включала в себе відкриття їдалень, роздачу пайків, піклування про дитячі будинки і лікарні. Їдальні призначались по-перше для дітей, а вже по-друге для дорослого населення. Таким же чином розподілялися і пайки. Серед дорослого населення продовольчу допомогу отримували спершу матері, які годували дітей, потім хворі, а потім всі інші. Розподілом продовольства серед голодуючого населення займалися спеціальні комісії, які склалися з представників АРА і представників радянської влади на місцях.

На початку 1922 року міжнародним організаціям було дозволено допомагати і українському населенню. Для України найбільш значущою також була допомога, яку надавала Америка через АРА. 21 січня 1922 року газета «Українські робочі вісті» в Канаді пише, що 13 січня директор Американської Адміністрації допомоги в Росії Вільям Г. Геськел і голова Ради Народних Комісарів України Х. Раковський підписали угоду: «На підставі цієї угоди Американська Адміністрація Помочі є уповноважена поширити свою ратункову акцію на Радянську Україну...» [19, с.164-165]. 30 квітня 1922 року АРА відкрила в Україні свої кухні. Інші міжнародні організації також виділили тільки для дітей України 645 тис. денних пайків, що давало можливість забезпечити харчуванням одночасні 960 тис. голодних [19, с.492]. Крім цього міжнародні організації направляли до Росії і до України білизну, одяг, миючі засоби і т.п.

У серпні 1922 року починають працювати іноземні організації допомоги і в Криму. З 18 серпня 1922 року тут почала свою роботу АРА, яка в першу чергу (як і всюди) починає опікуватися дитячим населенням (одразу ж було видано 15392 одиничних пайків) [44, арк.406].

З вересня 1922 року АРА продовжувала збільшувати мережу дитячих їдалень, закритих установ, кількість пайків для дітей і дорослих. У вересні передбачалося годувати: 148 тис. осіб дорослого населення; 94 тис. дітей, 2333 медичних працівників і 3728 хворих у шпиталях.

Разом з АРА допомогу голодуючому населенню Криму надавала Католицька місія, яка після приїзду обіцяла годувати 35 тис. дітей, але навіть не встигла розвернути хоча б мінімальну діяльність, ставлячи для такого ураженого голодом району як Крим, свідомо важкі і нездійсненні вимоги. Також у Криму діяла Об'єднана Голандсько-нансенівська місія. До вересня 1922 року цією організацією було розподілено 1,5 тис. посилок серед приватних осіб і незначну кількість продуктів. Весь інший товар, що приходив від цих організацій, прямував на Україну, переважно в райони іноземних колоністів-менонітів, не залишаючи для Криму навіть 1/3 вантажу [45, арк.15].

Іноземна допомога для Криму організовувалась також місцевими національними общинами (татар, євреїв, німців) з дозволу ЦКДопомголу. Делегації, надіслані до Туреччини і Німеччини проводили збори; пожертвування отримували у вигляді продуктів харчування для підтримки своїх національностей у Криму.

Для допоміжних організацій, які діяли в Росії, Україні, і Криму було дивним те, що на відміну від інших держав, які в різні періоди потребували допомоги і в яких найбільше від голоду страждали міста (тобто райони, які не виробляли продовольство), у радянській країні голод був найбільш жакливим саме в селі, звідки всі продукти були забрані. Іноземна допомога зіграла значну роль у боротьбі з голодом у всіх регіонах. Знесилена держава не могла б самотужки побороти голод за такий час, і втрати від голоду могли б бути ще більшими.

Голод відступає. Після збору врожаю 1922 року голод пішов на спад. 7 вересня 1922 року Всеросійський ЦВК видав постанову, згідно з якою: «Створену від 21 липня 1921 року Центральну Комісію допомоги голодуючим при ВЦВК і її місцеві органи розпустити до 15 вересня цього року» [46, арк.1]. Замість ЦК Допомголу створювалась Всеросійська Центральна комісія з боротьби з наслідками голоду (ЦК Наслідгол).

Згідно з постановою Президії ВЦВК ЦК Наслідгол починав свою діяльність з 15 жовтня 1922 року. Наслідгол повинен був провести наступні заходи: встановити розміри втрат внаслідок голоду, визначити кількість потребуючих допомоги, голодних біженців, господарників, постраждалих робітників, осиротілих дітей, інвалідів праці і голоду і т.п.; сприяти відновленню зруйнованого сільського господарства, відпустці на пільгових умовах насінного матеріалу, робочої худоби, знарядь виробництва, грошових коштів. Частина матеріальних коштів Наслідголу виділялася на дитячі установи, боротьбу з дитячою безпритульністю [46, арк.5-6]. В Україні і в Криму також створювались Наслідголи для відновлення господарства.

З перетворенням Допомголу на Наслідгол було визнано, що голод, в цілому, ліквідований і тепер залишалося тільки позбавитися від його наслідків. Новий врожай, звільнення голодуючих місцевостей від продподатку і зовнішня допомога дали можливість ліквідувати появу нової хвилі голоду в Поволжі. У 1922 році в регіоні починається відновлення сільського господарства і промисловості.

У Криму і на Півдні України становище залишалося дуже важким. У 1922 році посуха знову охопила третину території, ураженої у 1921 році. Врожай знову був нижче середнього. Селянству України була надана допомога в проведенні осінньої посівної кампанії 1922 року, а також весняної посівної кампанії 1923 року [47, с.39]. У Криму положення ускладнювалось ще й тим, що в 1922 році район знов постраждав від посухи, а також від нашествия сарани й інших шкідників. На 1 жовтня 1922

року число голодуючого населення складало: сільського – 155 тис. (80 тис. дітей і 75 тис. дорослих); міського – 95 тис. (40 тис. дітей і 55 тис. дорослих). Взимку 1922-1923 років загальна кількість голодуючих могла вирости до 400 тис. осіб [48, арк.17]. До листопада 1922 року в Криму для продовження своєї діяльності строком до майбутнього урожаю залишалися АРА, Католицька місія, Голандсько-нансенівська місія, меноніти і Німецький Червоний Хрест.

У цілому до кінця лютого 1923 року в Україні і в Криму вже не було голодних смертей, чого не можна сказати про смертність від наслідків голоду. За дослідженнями професора Штефко під впливом голоду відбулися дуже складні зміни в організмі людей, внаслідок чого сприйнятливість до захворювань (особливо це стосується туберкульозу, малярії, цинги) значно збільшувалася [49, арк.81].

Втрати від голоду. Якими були втрати від голоду точно не відомо. Підрахунок вмираючого населення вести було дуже складно і часто він взагалі не вівся. За оцінками більшості дослідників, що вивчали голод у Поволжі, у регіоні голодували близько 40 млн. населення, від голоду і його наслідків загинули більш ніж 5 мільйонів (тобто 13% голодуючого населення). За період голоду смертність в регіоні виросла в 3-5 разів [23].

В Південній Україні з грудня 1921 року до березня 1922 року кількість голодуючих (до категорії «голодуючі» відносилось населення, яке зовсім не мало харчів) зростає більш ніж в три рази – з 1,2 млн. до 3,8 млн. чоловік. У розпал голоду весною 1922 року з 9 млн. населення голодуючих губерній голодували 36% [11, с.41]. В. Квіслінг, представник комісії д-ра Нансена, вважав, що радянські чиновники свідомо занижували реальні цифри. За його даними в березні 1922 р. голодували 4,2 млн. населення, на початку травня – 5,5 млн., а до нового урожаю – 6-7 млн. [19, с.16] За переписом 1920 року порівняно з довоєнним часом народжуваність знизилася в два рази. Згідно з результатами всеукраїнського перепису, населення міст, розташованих у голодних районах, зменшилося за період голоду в середньому на 24% (Єкатеринослав – на 22%; Одеса – на 26%) [19, с.660]. С. Кульчицький в статті «Демографічні втрати України в ХХ ст.» наводить такі дані про загиблих від голоду в Південній Україні. За оцінками Наркомздраву України, які робилися при вибірковому опитуванні селян деяких голодуючих районів, під час голоду загинуло 235 тис. осіб. Якщо цю оцінку розповсюдити на всю постраждалу територію можна казати про 300-350 тис. загиблих [10] (тобто близько 10% всього голодуючого населення). Деякі історики вважають, що офіційна статистика була дуже заниженою і всього в період голоду (від самого голоду і його наслідків) на Південній Україні загинуло від 1,5 до 2 млн. чоловік [50].

У Криму сільське населення, яке померло виключно з голоду склало 41538 осіб, зокрема дітей до 16 років – 18197. Загальне скорочення сільського населення виключно від голоду склало 54629 осіб. За рахунок переселення, зниження народжуваності, епідемії населення зменшилося ще на 11137 осіб [44, арк.7-8]. Згідно перепису населення, проведеному в березні 1923 року населення Криму складало 568796 чоловік (у квітні 1921 р. населення складало 720373 людини), тобто за два роки населення у Криму скоротилося на 21% [51, арк.11].

У 1923 році зусиллями організації допомоги голодуючим вдалося запобігти новому лиху голоду, після чого починається відновлення всіх форм господарства, темпи якого поступово прискорювалися. В основному сільське господарство було відновлене до 1924 року, промисловість – до 1925 року.

Висновки. У період голоду 1921-1923 років у різних регіонах радянської країни були свої особливості його протікання. Не дивлячись на те, що саме Поволжя вважалось у радянській історії найбільш постраждалим регіоном (за офіційними даними, які напевне, відповідали дійсності) голодувало 44% населення), в Україні і в Криму процент голодуючого населення у різних регіонах був інколи навіть більшим (від 40 до 90% населення). У Поволжі голодуючому населенню практично одразу була надана допомога: був скасований продовольчий податок, голодуючі губернії прикріплювались до більш врожайних, іноземним благодійним організаціям було дозволено допомагати голодуючим. Крим і Південна Україна довгий час залишалися зі своєю трагедією сам на сам (більш того самі повинні були надавати допомогу голодуючому Поволжю): у голодних губерніях продовжували збирати продрозкладку, місцеві організації допомоги голодуючим діяли задля збору продовольства для Поволжя, а іноземна допомога була допущена в Україну тільки на початку 1922 року (у Крим у серпні 1922 року).

Жахливими були наслідки голодного періоду для всіх постраждалих регіонів. По-перше, це скорочення населення (померлі від самого голоду, та від його наслідків – епідемії, скорочення народжуваності, загострення всіх видів хвороб), по-друге – цілковите розорення всього господарства (сільського, промисловості, транспортної системи).

Таким чином, у період 1921-1923 років радянський уряд вперше використав новий вид терору – терор голодом, який був апробований на українських і кримських селянах. Саме голод дав можливість владі за найкоротший час придушити всі антирадянські виступи, які на той час були реальною загрозою самому існуванню радянської влади. Також в цей період надзвичайно гостро виявились особливості радянської політичної системи, для якої зміцнення своєї влади було значно важливішим ніж життя мільйонів людей.

Джерела та література

1. Ленін В.І. Повне зібрання творів. / Ленін В.І. – Т.45. – С.285; Правда. – 21 юлія. – 1921; Последние новости. – 11 сентябрю. – 1921; Юманите. – 9 августа. – 1921.
2. Історія Української РСР. – К., 1977. – Т.VI. – С.26-28.
3. История СССР. – М., 1967. – Т.VIII. – С.57-60.
4. Брошеван В.М. Крымская республика: год 1921-й. Краткий исторический очерк. / Брошеван В.М., Форманчук А.А. – Симферополь : Таврия, 1991. – 126 с.
5. Брошеван В.М. Крым в составе Украины. / Брошеван В.М., Черная В.Г. – Симферополь, 1999. – 110 с.
6. Березовчук Н.Д. Пролетарская опора в деревне: К истории комитетов бедноты на Украине. / Березовчук Н.Д., Бондаренко Г.В. – К. : Вища школа, 1986. – 113 с.
7. Ишин А.В. Красный террор в Крыму в 1920-1921 гг. и его последствия / Ишин А.В. // Культура народов Причерноморья. – 1997. – №7. – С.112-113.
8. Кульчицкий С.В. Між двома війнами / Кульчицкий С.В. // Український історичний журнал. – 1991. – №2. – С.4.
9. Кульчицкий С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / Кульчицкий С.В. – К., 1996. – С.111-112.
10. Кульчицкий С.В. Демографічні втрати України в ХХ ст. / Кульчицкий С.В. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.demoscope.ru/weekly/2004/0173/analit06.php>.
11. Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. на Україні / Мовчан О.М. // Український історичний журнал. – 1990. – №10. – С.32-44.
12. Хенкин Е.М. Очерки истории борьбы советского государства с голодом (1921-1922) / Хенкин Е.М. – Красноярск, 1988. – 176 с.
13. Зарубин А.Г. Без победителей: из истории гражданской войны в Крыму. / Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. – Симферополь : Таврия, 1997. – 352 с.
14. Зарубин В.Г., Зарубин А.Г. Голод в Крыму (1921-1923) / [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://d-v-sokolov.livejournal.com/135018.html>
15. Белокопытов В.И. Лихолетье: Из истории борьбы с голодом в Поволжье 1921-1922 гг. / Белокопытов В.И. – Казань : Татаркнигоиздат. – 1976. – 168 с.
16. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике 1921-1922 гг. / Генкина Э.Б. – М. : Госполитиздат, 1954. – 504 с.
17. Поляков Ю.А. 1921-й: победа над голодом / Поляков Ю.А. – М. : Политиздат, 1975. – 412 с.
18. Бугай И.Ф. Чрезвычайные органы советской власти: ревкомы 1918-1921 гг. / Бугай И.Ф. – М. : Наука, 1990. – 320 с.
19. Сербин Роман. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді / Українсько-канадський дослідно-документаційний центр. Інститут української археографії Академії наук України ; Сербин Роман. – К., 1992. – 704 с.
20. Ревкомы Крыма: сборник документов и материалов. – Симферополь : Крым, 1968. – 243 с.
21. Государственный архив Автономной Республики Крым (ГААРК). – Ф.Р-1932. – Оп.1. – Д.12.
22. Голод 1921-1922 гг. // Звезда Поволжья. – 2008. – №27. [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://tatpolit.ru/category/zvezda/2008-09-17/939>
23. Заметки по книге С.Г. Кара-Мурзы «Советская цивилизация» / [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://wiki-linki.ru/Page/590230>
24. ГААРК. – Ф.Р-1188. – Оп.3. – Д.48.
25. ГААРК. – Ф.Р-1888. – Оп.1. – Д.7.
26. ГААРК. – Ф.Р-1188. – Оп.3. – Д.27.
27. ГААРК. – Ф.Р-1188. – Оп.3. – Д.72.
28. ГААРК. – Ф.Р-652. – Оп.1. – Д.59.
29. ГААРК. – Ф.Р-1932. – Оп.1. – Д.12.
30. Борьба с засухой // Красный Крым. – 1921. – 6 мая.
31. ГААРК. – Ф.Р-1888. – Оп.1. – Д.201.
32. Панчук М.І. 20-30-і: документи, факти, свідчення / Панчук М.І., Дібров С.С. // Комуніст України. – 1990. – №4. – С.70-71.
33. Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.44. – С.241.
34. Рибаків М. Найвища цінність життя / Рибаків М., Султан Н. // Жовтень. – 1979. – №2. – С.92.
35. ГААРК. – Ф.Р-1188. – Оп.3. – Д.94.
36. Турченко Г.Ф. Терор голодом на Півдні України (1921-1923 рр.) // Україна модерна і сучасна (історія, історіографія та джерелознавство): Матеріали наукових читань, присвячених 60-річному ювілею професора Г.К. Швидько / Турченко Г.Ф. – Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2004. – С.149-155.
37. ГААРК. – Ф.Р-1. – Оп.1. – Д.59.
38. Голод 1921-1923 рр. в Україні: зб. документів та матеріалів. – К. : Наукова думка, 1993. – 237 с.
39. ГААРК. – Ф.Р-245. – Оп.1. – Д.6.
40. Політична історія України. ХХ століття: у 6-ти т. / [редкол. : Курас І.Ф. (голова) та ін.] – К. : Генеза, 2003. – Т.3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / кер. Кульчицкий С.В. – 2003. – 480 с.
41. Гавен Ю.П. Последствия голода / Гавен Ю.П. // Красный Крым. – 1923. – 13 февраля.
42. Пайпс Р. Русская революция. Часть вторая. – М., 1994. – С.413-414.
43. Барихновский Г.Ф. Идеино-политический крах белой эмиграции и разгром внутренней контрреволюции 1921-1924 гг. / Барихновский Г.Ф. – Л. : Изд-во Ленинградского унив-та, 1978. – 160 с.
44. ГААРК. – Ф.Р-1932. – Оп.1. – Д.44.
45. ГААРК. – Ф.Р-1932. – Оп.1. – Д.77.
46. ГААРК. – Ф.Р-151. – Оп.1. – Д.25.

47. Чмыга А.Ф. Очерки по истории колхозного движения на Украине (1921-1925) / Чмыга А.Ф. – М. : Изд-во Московского университета, 1959. – 224 с.
48. ГААРК. – Ф.Р-1923. – Оп.1. – Д.1.
49. ГААРК. – Ф.Р-1932. – Оп.1. – Д.67.
50. Лазарович М.В. Історія України / М.В. Лазарович [Електрон. ресурс]. – Режим доступа: http://pidruchniki.ws/15840720/istoriya/istoriya_ukrayini_-_lazarevich_mv.
51. ГААРК. – Ф.Р-1932. – Оп.1. – Д.45.

Быкова А. С. Региональные особенности голода 1921-1923 годов: Поволжье, Крым, Юг Украины

В статье изучается период голода 1921-1923 годов в Крыму, в сравнении с аналогичными событиями в Поволжье и в Южной Украине. Рассмотрены причины голода, особенности его протекания в разных регионах страны, масштабы помощи, которую оказывали голодающим советские и иностранные организации помощи, потери от голода и его последствий.

Ключевые слова: голод, продразверстка, новая экономическая политика, советская власть, организации помощи, голодающие.

Bykova A. S. Regional features of 1921-1923 years famine: Povolzhye, the Crimea, Southevn Ukraine

The period of 1921-1923 year famine in the Crimea is studied in comparison with similar events in Povolzhye and in Southevn Ukraine. The reasons of the famine, its peculiarities for different regions of the country are analysed. The amount of soviet and foreign assisting organizations, victims of the famine and its consequences are specified.

Keywords: famine, prodrazverstka, new economic policy, soviet power, assisting organizations, starving people.

УДК: 94-058.229:355-054.72"1920/1930"

В. Г. Бондаренко

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЛЬНОКОЗАЦЬКОГО РУХУ У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ 1920–1930–Х РР.

У статті йдеться про значення вільнокозацького руху у складі української військової еміграції. З'ясовуються особливості соціальної бази, країн перебування, організаційно-правової структури організацій Українського Вільного козацтва. Досліджується внесок різноманітних козацьких організацій у створенні політичних концепцій та ідеологічних вчень у середовищі української еміграції. Вивчається вплив діяльності вільнокозацького руху на подальшу діяльність української військової еміграції. Джерельною базою статті стали мемуари, архівні джерела та періодична преса тих часів.

Ключові слова: Українська військова еміграція, вільнокозацький рух, військово-політична діяльність еміграції, Українське національне козацьке товариство, Український національний козацький рух.

Українська еміграція між двома світовими війнами стала не тільки феноменом української історії, але і світовим явищем. Вона повідомила населення країн перебування про існування України, зробила великий внесок у культуру, освіту і науку цих країн та виробила нові політичні концепції і ідеології. Розроблені на еміграції політико-ідеологічні системи вплинули на конкретну діяльність різноманітних партій і організацій не тільки у діаспорі, але і в Україні. Частиною міжвоєнної еміграції була і військова українська еміграція. До її складу належав і вільнокозацький рух. Українське Вільне козацтво перебуваючи на еміграції не тільки продовжувало боротьбу за державність, а й виробило певну ідеологію і організаційну структуру, набуло значний досвід діяльності у різноманітних країнах світу. Розвиток козацького руху у незалежній Україні, на жаль продемонстрував відсутність ідеології та політичної концепції цього руху. Державні установи та органи місцевого самоврядування також не розуміли сутності цього явища і не мали уяви про співпрацю з козацьким рухом в умовах демократичного розвитку. Державна політика не була послідовною і науково обгрунтованою. Тому досвід вільнокозацького руху на еміграції може бути використаним як в роботі сучасних козацьких організацій так і при розробці державної політики та її практичному втіленні.

Проблема української військової еміграції та вільнокозацького руху була у центрі уваги ідеологічної боротьби після Другої світової війни. Радянські історики негативно та тенденційно висвітлювали сутність та діяльність української військової еміграції. Найбільш інформаційними серед розвідок істориків УРСР були праці В. Чередниченка і В. Трощинського [1; 2]. Згадки про вільнокозацький рух є тільки у праці В. Трощинського.

Історики української діаспори також не створили комплексного дослідження української військової еміграції. З'являлися тільки окремі статті присвячені цій проблемі [3; 4; 5; 6]. Військовому чиннику у складі міжвоєнної української еміграції приділили увагу керівники Державного центру УНР в екзилі [7]. Цікаві факти про діяльність української військової еміграції у 1920-1939 рр. подані у незавершеній праці Л. Шанковського [8]. Вільнокозацький рух як частина української військової еміграції також